

Марія РОСЕНКО

АБСЕНТЕЇЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Постановка проблеми у загальному вигляді. У ході демократичних змін в сучасній Україні виборчий процес відіграє надзвичайно важливу роль. Інститут демократичних виборів існує в нашій країні близько 20 років, але з кожним роком рівень явки виборців на виборчі дільниці стає все нижчим, що призводить до сумнівів щодо легітимності влади та нівелювання здобутків представницької демократії. Це є одним з найважливіших проблем кризи парламентаризму – здатності парламенту виконувати роль загальнонаціонального органу влади, що виражає інтереси суспільства, і оперативно ухвалює відповідальні, соціально корисні політичні рішення.

До симптомів кризового стану парламентаризму відносять делегування повноважень парламенту виконавчій владі, посилення ролі партій, комітетів і комісій не на користь парламенту, абсентеїзм тощо. Оскільки абсентеїзм може призвести до сумнівів щодо легітимності влади та нівелювання здобутків представницької демократії, намагаємося дослідити саме цей аспект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За радянських часів проблема абсентеїзму на прикладі СРСР практично не досліджувалася, основна маса робіт була присвячена критиці абсентеїзму в західних державах, причини неявки виборців до урн пояснювалися негативним впливом капіталістичної суспільної формації.

Перші роботи, де проблема абсентеїзму була позначена як найважливіша проблема політичної теорії та практики, з'явилися в Росії на початку 80-х років минулого сторіччя. У 80-і роки в світ вийшли праці Є.Г. Андрющенко, В.Г. Афанасьєва, Е.Я. Баталова, Ф.М. Бурлацького, А.В. Дмитрієва, Н.М. Кейзерова, В.С. Комаровського, Ю.П. Ожегова, Г.Х. Шахназарова, О. В. Рукавишнікова та інших.

Проблема абсентеїзму розглядалася в роботах С.М. Варламової, А.А. Галкіна, В. Гимпельсон, В.Я. Гельмана, Г.В. Голосова, В.З. Ізмайлова, Г. Н. Ляхової, І.В. Охременко, Є.М. Сергєєва, А.П. Страхова, Ю.Д. Шевченка та інших. Історичні традиції абсентеїзму порушені в роботах В. Б. Безгіна, А.В. Белоновського, В.М. Белоновського, М.В. Желтова, І.В. Міннікес, Б. М. Миронова.

У той же час очевидна недостатня ступінь вивченості проблеми, що становить один з найбільш значущих аргументів для підготовки цього дослідження. Аналіз наукової літератури свідчить про порівняно незначну кількість робіт, спеціально присвячених електоральному абсентеїзму. У більшості опублікованих праць автори торкаються проблеми абсентеїзму в сукупності інших проблем електоральної політології. Разом з тим, не вироблена загальноприйнята точка зору на сутність абсентеїзму, не сформована думка з приводу підстав абсентеїзму; не повною мірою описано взаємозв'язок абсентеїзму та ефективності інституту виборів, стабільності політичної влади.

Виклад основного матеріалу. Абсентеїзм має два різновиди – абсентеїзм виборців і абсентеїзм парламентаріїв.

Абсентеїзмом виборців є ухилення від участі у виборах, референдумах. У останні десятиліття відсоток виборців, що відмов-

РОСЕНКО

Марія Іванівна,
к. держ. упр., доцент
кафедри економіки і
менеджменту Севастопольського філіалу
Європейського університету,
м. Севастополь.

Анотація: у статті розглянуто феномен абсентеїзму та його вплив на становлення парламентаризму. Досліджено чинники та наслідки цього явища, встановлено залежність проблеми соціалізації особистості та електоральну поведінку її політичну активність чи політичну апатію виборців.

Ключові слова: вибори, абсентеїзм, виборчий процес, парламент, парламентаризм.

УДК 321:399

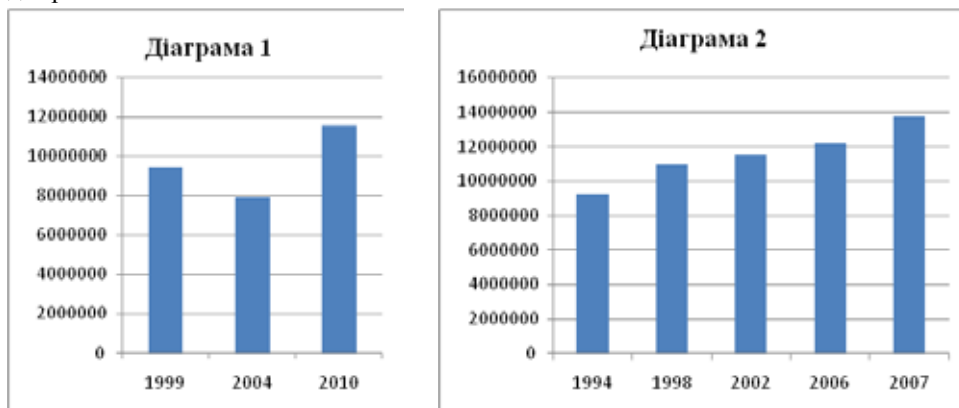
ляються користуватися виборчим правом, зріс. Абсентеїзм демонструє байдужість і навіть недовіру до традиційних демократичних інститутів – виборів, місцевого управління, референдуму і парламенту. Дослідимо цей феномен з позиції особистості та її соціальної адаптації.

Абсентеїзм (англ. Absenteeism від лат. Absentia – відсутність) означає відсутність індивідуумів у визначеному місті у зазначений час та пов'язане з цим невиконання відповідних соціальних функцій. Політологічний словник визначає абсентеїзм (лат. absens (absentis) – відсутність), як одну із форм свідомого бойкотування виборцями виборів, відмову від участі в них; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політичного режиму, прояв байдужості до здійснення людиною своїх прав і обов'язків. Загалом у політиці абсентеїзм сприймається як ухилення від політичної участі, політична апатія. Природа абсентеїзму полягає в самій особистості виборця та його ставленні до навколишнього світу. Однією із серйозних причин є їх домінування в особистості норм субкультури за майже повного витіснення загальноприйнятих норм культури. Це призводить до того, що особистість сприймає світ, що знаходиться за рамками «своєї» субкультури, як чужий і / або ілюзорний. Другою причиною може бути високий ступінь задоволення особистих інтересів, що призводить до втрати інтересу до політики. Зумовлена вона здатністю особистості самостійно справлятися зі своїми проблемами, приватно відстоювати свої інтереси, яка і проводить до відчуття непотрібності політики. Але частіше це саме політична апатія, яка обумовлена почуттям власної безпорадності перед лицем складних проблем, недовірою до політичних інститутів, невірою у можливість впливати на процес вироблення і прийняття рішень, відсутністю політичної сили, що в змозі агрегувати та артикулювати інтереси молоді, що призводить до втрати віри у власні сили молодих виборців.

Що стосується аспекту соціалізації, то її відсутність може бути зумовлена розпадом групових норм, втратою особистістю почуття приналежності до будь-якої соціальної групи, а отже, цілей і цінностей соціального життя, відсутністю уявлень про зв'язок політики з приватним життям. Найбільш наочно це у молоді, у представників різних субкультур, осіб з низьким рівнем освіти.

В даний час в Україні кількість політично апатичних людей досить велика. Це обумовлено кризою масової свідомості, конфліктом цінностей, відчуженням більшості населення від влади і недовірою до неї, політико-правовим нігілізмом тощо. Також певна частина суспільства втратила сподівання в якнайшвидше входження в коло високорозвинених країн та очікувань «економічного дива».

Динаміка кількості виборців, які не брали участь у голосуванні на виборах Президента України представлена на діаграмі 1. Динаміка кількості виборців, які не брали участь у голосуванні на парламентських виборах в Україні представлена на діаграмі 2.

Складено автором за даними [6, 7].

Абсентеїзм, як індикатор, може показувати стабілізуючий фактор у суспільстві, в якому відсутні ефективні механізми мирного вирішення соціальних і політичних конфліктів. Але також не виключена небезпека того, що за певних умов можливий різкий перехід від абсентеїзму до радикальних форм політичної поведінки. Необхідно розрізняти аполітичні і політичні аспекти. У першому випадку виборець не йде на вибори тому, що йому щось перешкодило (хвороба, від'їзд, віддаленість виборчої дільниці тощо), або тому, що його це не цікавить. У другому ж випадку виборець використовує свою неучасть у виборах як політичну демонстрацію, коли його не влаштовують висунуті кандидатури, їх позиції, коли він вважає, що в існуючій ситуації вибори не можуть бути чесними та інше.

Високий рівень абсентеїзму призводить до обрання органу влади (самоврядування) невеликою частиною виборчого корпусу, що дає підставу сумніватися в легітимності органу, або може вести до безрезультатності виборчого процесу, якщо закон встановлює обов'язковий мінімум участі у виборах [10]. У зв'язку з цим актуальною залишається проблема залучення населення до політики через інституалізовані форми участі.

Щоб зменшити аполітичний абсентеїзм вводять наступні інститути: голосування поштою, голосування за дорученням, юридичний обов'язок, громадянську та інші види відповідальності [3, 5].

У деяких країнах участь голосування розглядається як найважливіший громадянський обов'язок і законодавчо передбачається обов'язковий вотум, тобто юридичний обов'язок виборців взяти участь у голосуванні. З метою подолання абсентеїзму використовують методи негативного впливу: за ухилення від якого нараховуються штрафи, обмежується підприємницька діяльність, надходження на державну службу, тимчасовому тюремному ув'язненню, навіть позбавлення свободи та методи позитивного впливу: виплата грошової винагороди за участь у голосуванні із бюджету чи надання додатково до відпустки одного дня. Існують приклади коли в країнах обов'язковий вотум і принцип вільної участі у виборах законодавчо суміщені. Наприклад, Конституція Італійської Республіки 1947 ч.2 ст. 48 визначає: «Голосування - особисте і рівне, вільне і таємне. Його здійснення є громадянським обов'язком»[4]. Такі заходи обумовлюють участь виборців у голосуванні до 90%. Але легітимність влади, яка забезпечує собі підтримку таким чином, уявляється багато в чому штучною.

У зв'язку з цим виникає небезпека маніпулювання голосами виборців: виборець, якому все одно, хто буде обраний та який не цікавиться, що собою представляють кандидати, які балотуються у кандидати та їхні програми, - голосувати буде швидше за все не за власним переконанням. Саме тому прийнято вважати, що аполітичні абсентеїсти приєднуються до будь-якого більшості тих, хто бажає вибрати і знає, кого хоче вибрати.

З аналізу видно, що існуюча проблема абсентеїзму може розглядатися як проблема пошуку співвідношення принципу вільної участі у виборах і обов'язкового вотуму.

Важливо мати на увазі, що байдужість та соціальне становище виборця не єдина, а іноді і не основна причина абсентеїзму. Неучасть у виборах може бути викликана і тим, що виборець переконаний в працездатності, запасі міцності парламенту, коли роками законодавчий орган діє відносно стабільно і ефективно, а спостерігає зворотне. Абсентеїзм є також наслідком загального виборчого права, що залучає до виборів ті категорії населення, які не дуже налаштовані на активну участь в політиці, не мають широкого кругозору і ясно усвідомленого політичного інтересу.

Якщо абсентеїзм вважати за симптом занепаду парламентаризму, а активне відвідування виборів – ознакою демократії, то найдемократичнішими виявляться країни із стовідсотковою відвідуваністю виборів. Але найбільш відвідуваними були вибори у фашистській Німеччині, країнах соціалістичного табору”.

Парламентським абсентеїзмом є пасивне ставлення депутатів до виконання своїх обов'язків, зокрема банальні прогули засідань законодавчого органу. Звичайно, дієздатність таких парламентів невисока. Наприклад, Президент Франції Ф. Міттеран під загрозою відставки вимагав від своїх міністрів відвідування Національних зборів, але змусити депутатів сумлінно виконувати свої обов'язки навіть йому вдалося не під силу. Були навіть випадки, коли з майже шестисот депутатів на засіданні були присутні лише десять «чергових» представників від фракцій [3].

У деяких ситуаціях абсентеїзм виражає не стільки байдужість депутатів, скільки їх темперамент, манеру поведінки і спілкування. У ізраїльському Кнесеті, який належить до задоволених активних парламентів, у сесійній залі може бути присутніми 15-20 з 120 депутатів[1]. Поясненням цього може бути висловлювання тих же депутатів, що парламент насправді працює, але робить це неформально: «Кнесет не тут, а в буфеті» [8].

Абсентеїзм іноді стає формою політичної боротьби. Наприклад, опозиція може покинути парламент на знак протесту або, за зручних обставин, залишити засідання без кворуму. За умов блокування ухвалення будь-яких рішень, просто не беручи участь в роботі палати, іноді опозиційні депутати залишають будівлю Народного зібрання, щоб не дати можливості більшості в умовах кворуму ухвалити рішення. Подібні акти абсентеїзму є ще порівняно мирною формою боротьби між партійними фракціями, якщо їх порівняти з іншими, жорсткими методами. Наприклад, в Конгресі США XIX ст., особливо в Сенаті, була поширена «флібустьєра» – зловживання свободою парламентських слухань, коли депутати годинами і навіть цілодобово займали трибуну, читаючи що-небудь на зразок поем Байрона і затягуючи ухвалення рішень [3]. В Україні останніми роками також поширено такі явища, але з огляду на абсентеїзм, вони досі не аналізуються. Частіш його розглядають як інструменти політичного тиску та впливу на прийняття рішень.

Переміщення законодавчої компетенції і ведення уряду, органів виконавчої влади виявляється передусім на практиці делегованого законодавства, в обмеженні повноважень парламенту, що здебільшого виправдовують причинами надзвичайного характеру. Так, у Німеччині державне право допускає делеговане законодавство, тобто право уряду приймати закони-декрети за питаннями, які належать до відання парламенту, що посилює адміністрацію. Водночас втручання уряду у сферу парламентської компетенції відбувалося і в минулому. Упорядковуючи делеговане законодавство, право закріплює за парламентом контрольні повноваження стосовно уряду, законодавця, який користується повноваженнями. Щоб здійснити акт делегованого законодавства, уряд повинен заздалегідь виклопотати у парламенті згоду або звернутися за схваленням вже прийнятих декретів.

Делеговане законодавство не потрібно оцінювати односторонньо – залучення до державного права положень, що передбачають передачу повноважень парламенту уряду, означає не лише ослаблення ролі законодавчого органу, але й стримує виконавчу владу від довільного присвоєння парламентських функцій.

Обмеження повноважень парламенту також потребує зваженої оцінки. Так, за Конституцією 1958 р. французький парламент має вичерпний перелік повноважень. За усіма іншим питанням можуть бути видані лише акти регламентарної, адміністративної влади. Звичайно, це скорочує політичний вплив парламенту. Проте потрібно мати на увазі, що такі обмеження з'являються у відповідь на парламентську ейфорію.

Верховенство парламенту, його надзвичайно величезна влада у ряді країн спричинили часті політичні кризи, нестійкість урядів, цілком залежних від бажань депутатів, що не мають рішучого керівництва. У XX ст. нестримуваний парламентаризм виявив свої негативні сторони, зокрема повільність в ухваленні рішень, які вимагають оперативності. Його домагання на верховенство у владі не виправдалися, оскільки породжували колективне, тобто знеособлене і безвідповідальне, державне управління. Відповідно до цього з'явилися прагнення окреслити повноваження пар-

ламенту, не допустити відродження безмежної законодавчої влади.

Якщо повноваження парламенту і скоротилися, то лише порівняно з періодами парламентського «активізму». Але навряд чи вони зменшилися, якщо порівняти їх з досягненнями, якими парламенти користувалися у момент їх становлення. Треба додати, що скорочення повноважень парламенту не є поодиноким явищем. Існує і зворотна тенденція. Наприклад, в нинішній Франції конституційна практика вже не настільки обмежує втручання Національних зборів у частині урядової влади. Уряд часом вважає за краще не помічати того, що Національні збори ухвалюють акти з перевищенням повноважень.

Твердження про те, що партії пригнічують парламент, а депутати зайняті тільки «корпоративними інтересами», також не належить залишати без критики. По-перше, партійність і парламентаризм споріднені, а не антиподи. Наявність фракцій певним чином упорядковує діяльність депутатів, сприяє досягненню компромісів. А вже досягти угоди між групами однодумців простіше, ніж серед розрізнених і неорганізованих парламентаріїв. До цього у такій ситуації може існувати побоювання прийняття рішень, які зовсім не на користь для пересічних громадян.

Переміщення парламентської роботи і комітети і комісії іноді розцінюють як переродження парламенту в певну кількість вузьких колегій, які келійно ухвалюють важливі рішення. Парламент перестає бути національною трибуною. Природно, що комітети більш схильні до тиску і навіть корупції, аніж численні збори депутатів. Надмірні прерогативи органів парламенту можуть безпосередньо завдати збитку парламенту.

З іншого боку, розвиток засобів масової інформації значно знижує потребу в парламенті як в національному форумі – і без того є достатньо можливостей для дискусії, висловлювання думок та інтересів. Зрозуміло, пропагандистська роль парламенту стає менш помітною, а його поточна робота, яку завжди виконували комітети і комісії, виявляється більш значущою.

Варто зауважити те, що сучасна політика ускладнена технократизмом, проблемами екології, що загострилися, урбанізму та іншими обставинами, які вимагають від політиків, депутатів детального вивчення схвалюваних рішень і професіоналізму. Це можливо за умови, якщо депутат безпосередньо займається конкретною проблемою у комітеті (комісії), довіривши вивчення і підготовку інших рішень своїм колегам, що також належать до складу комісій. Імовірно, зростання авторитету комісій засвідчує певною мірою про занепад парламенту. Але навіть у найвпливовіших парламентах рідко бувало так, що один і той же депутат займався і карним законодавством, і цивільним кодексом, і податками.

Не можна не помітити обставин, які ставлять парламентаризм під сумнів. Проте, оцінюючи їх, важливо мати на увазі певні застереження:

– кожен політичний інститут знає періоди зростання і занепаду. У долі парламенту вони також спостерігаються, але далеко не завжди це підтверджує стан кризи;

– висновки про настання кризи і занепаду часто поспішні і дуже перебільшені. На думку С. А. Деханова, сучасний, нерідко засуджуваний, німецький бундестаг є «цілком легітимний, а його критики діють на випередження, чекаючи в недалекому майбутньому ослаблення його позицій в структурі влади» [2];

– ослаблення парламенту багато в чому є закономірним підсумком колишнього зростання його влади, якою законодавчий орган не завжди міг добре розпорядитися. У скороченні повноважень парламенту вбачається не тільки симптом його кризи, але і повернення до початкового його стану, коли парламент не так управляє державою, як створює для управління певні межі правомірності, затверджуючи закони, бюджет і контролюючи уряд. Згадувати про кризу навряд чи варто до тих пір, доки парламент реально контролює бюджет, законодавчо забезпечує права і свободи особистості і стримує державну адміністрацію – тобто виконує функції, потреба в яких і призвела до парламентаризму;

– криза парламентаризму більше всього помітна в тих країнах, де парламент не мав стійкого авторитету. Недієздатні парламенти, зазвичай, зустрічаються там, де парламентська традиція не достатньо розвинена. Існують країни, наприклад, в Індії надзвичайне становище і пов'язане з ним делеговане законодавство стали «необхідним елементом функціонування державного механізму». У Французькій V Республіці, де симптоми кризи парламентаризму дуже помітні, де «автором 90 % проектів текстів законодавчого характеру є уряд і його апарат», адміністрація завжди претендувала на лідерство [5].

У сприятливому середовищі парламент залишається ефективним інститутом влади, центром тяжіння інтересів, основоположною конструкцією демократичної держави.

Саме формулювання питання про кризовий стан парламентаризму доводить не лише те, що у парламенті є, були і, очевидно, будуть супротивники. Це лише засвідчує, що демократична культура, як і раніше, високо цінує такий інститут влади, не прогнозує йому заміни, вважає його за гарантію демократії, громадянської згоди і не прагне розлучитися з парламентаризмом.

Висновки. Абсентеїзм є головним чинником кризи парламентаризму, який є складним за своєю суттю та непередбачуваним за наслідками. Розділяють два аспекти цього складного явища – абсентеїзм виборців та абсентеїзм парламентаріїв. Абсентеїзм виборців може бути зумовлений аполітичними та політичними причинами: У загальному виді абсентеїзм свідчить про байдужість і недовіру до традиційних демократичних інститутів – виборів, місцевого управління, референдуму і парламенту, проблеми у соціалізації громадян. Може призвести до безрезультатності виборчого процесу, якщо закон встановлює обов'язковий мінімум участі у виборах, до формування органу, легітимність якого є дискусійною. Обов'язковий вотаум, який законодавчо зобов'язує виборця прийти на виборчу дільницю, не завжди показує демократичність виборів та їх легітимність (вибори у Німеччині 1933 р., радянські вибори). За умов відсутності ефективних механізмів мирного вирішення соціальних і політичних конфліктів, існує небезпека переходу від абсентеїзму до радикальних форм політичної поведінки.

Тому проблема абсентеїзму виборців може розглядатися як проблема пошуку співвідношення принципу вільної участі у виборах і обов'язкового вотауму.

Абсентеїзм парламентаріїв зумовлено ухиленням народних обранців від головування при прийнятті рішень, перенесення роботи до комітетів, комісій, делегування повноважень виконавчій владі. При визначенні шляхів подолання кризи парламентаризму потрібно мати на увазі, що верховенство парламенту, його надзвичайно величезна влада може спричинити часті політичні кризи, нестійкість урядів, цілком залежних від бажань депутатів. Нестримуваний парламентаризм має свої негативні сторони, зокрема повільність в ухваленні рішень, які вимагають оперативності; колективне, тобто знеособлене і безвідповідальне, державне управління, що призводить до окреслення повноважень парламенту.

Проведений аналіз проблеми абсентеїзму дозволяє визначити шляхи подолання такого кризового явища парламентаризму, як абсентеїзм:

1. Доцільним видається розробка державної Програми підвищення правової культури виборців та організаторів виборів в Україні, в якій необхідно передбачити роз'яснення норм виборчого законодавства, створення спеціальних теле- і радіо передач, спеціалізоване навчання в старших класах середньої школи. За активної участі всіх державних і громадських інститутів у загальнонаціональному масштабі слід створити зовсім інший рівень політичної та електоральної культури населення. Виховання громадянської активності в цілому і на виборах зокрема має починатися вже в середній школі. У шкільну програму як факультатив доцільно ввести вивчення основ суспільствознавства, яке буде покликане допомагати майбутнім виборцям отримувати знання про політику та вибори.

2. Необхідно відновити норму, яка встановлює поріг явки на виборах. При цьому норма порогу явки повинна бути такою, яка забезпечувала б явку, що відображатиме думку досить вагомої частини населення, але, одночасно, не завищувала би реальний потенціал можливої активності громадянської самосвідомості населення і не зривала би вибори.

3. З метою підвищення інтересу громадян до виборів необхідно відмовитися від практики бюрократичного функціонування політичних партій, коли партійний список на виборах очолюють значимі політичні фігури, але в обраному органі влади вони не представлені чи по роботі в попередньому скликанні дискредитували партійний список своєю неучастю в роботі парламенту.

4. Активізація виборців на виборах може бути істотно підвищена за допомогою засобів масової інформації. Наш погляд, слід приділяти велику увагу не тільки рекламі кандидатів, але і дебатам, «круглим столам», порівняльному аналізу незалежних наукових установ із зазначенням відмінності у вигоді для конкретних соціальних груп, наприклад: з аграрного питання, з питань охорони здоров'я, реформування ЖКГ та інші. Ставши обов'язковим елементом передвиборної агітації, це в значній мірі забезпечить реалізацію принципу змагальності виборів.

5. Обрана влада повинна бути відкритою і підзвітною перед громадянами, які віддали за неї свої голоси. Політичні еліти повинні бути відповідальні за політичний вибір країни. Для цього необхідно прийняття законів про прозорість лобіювання у Верховній Раді України, антикорупційних законів, депутатського мандата, який буде містити елементи як імперативного, так і вільного мандата, визначення необхідного та достатнього обсягу депутатської недоторканості.

6. Виборча кампанія повинна мати патріотичну спрямованість. Необхідно повернути практику, що існувала в роки СРСР: музичний супровід виборів, концертно-розважальні програми, недорогий буфет. Вибори повинні бути свосерідним «святом», особливо це актуально для невеликих населених пунктів, життя яких не насичено яскравими і цікавими подіями на відміну від середовища великого міста.

У цілому, дії спрямовані на підвищення активності виборців, повинні мати комплексний характер. Названі вище фактори діють тільки в сукупності і тому введення чогось відокремлено, не принесе бажаних результатів.

Література:

1. Воробьев В. П., Чайко И. А. Израильский парламентаризм: конституционно-правовой анализ: Монография. – М.: МГИМО(У)МИДРоссии, 2006. – 152 с.
2. 79 Деханов С. А. Бундестаг и бундесрат ФРН.: автореф. дис. / С.А. Деханов. – М., 1995. – 27 с.
3. 145 Конституційне право зарубіжних країн в питаннях і відповідях: навч. посіб. / І. Е Лапшина. – [б.м.]: Проспект, ТК Велбі, 2004. – 272 с.
4. 215 Налбандян З. Жаркий день в Кнесети / З. Налбандян // Труд. – 1990. – 16 берез.
5. 146 Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник / авт. кол.: В. О. Ріяка, В. С. Семенов, М. В. Цвік та ін.; за заг. ред. В. О. Ріяки. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.
6. Матеріали за базою даних Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
7. Матеріали за базою даних Центральної Виборчої Комісії України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>
8. Рейнолдс Е., Рейллі Б. Посібник з розробки виборчих систем / Міжнародна ін-т демократії та сприяння виборам. – К.: ДП «Нора-Друк», 2003. – 168 с.
9. Сарторі Д. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.